

SİYASET - NAMELER

AGÂH SIRRI LEVEND

İlk ve orta çağlarda hükümdar, Tanrı'nın yer yüzündeki gölgesi (zillü'llahi fi'l-âlem), halk da hükümdarın azat kabul etmez kölesi sayılmıştır. Bu inançtır ki, halk ve hükümdar, iki karşıt kutup gibi birbirinden ayrı yaşamış, felâket ve sevinç zamanlarından gayrı, birbirinin düşüncelerine, duygularına yabancı kalmıştır.

Halk ile hükümdarın arasını açan, saltanatın merkezi olan saray çevresindeki asalaklarla, ihtiraslarına düşkün kötü ruhlu devlet adamlarıdır. Bunlar, sözleri ve davranışlarıyla hükümdarların istibdadına ortam hazırlamışlar, hükümdarlar da, işittikleri sözlere aldanarak zulümlerini artırmışlardır.

Halk, adaletli hükümdarlar zamanında rahatca nefes alabilmiş, zalimlerin yönetimi altında ise, insan haklarından yoksun, bir sürü gibi yaşamıştır.

Bunun içindir ki, çağlar boyunca halkın dilediği tek nimet adalet olmuştur. Bu adalet, sadece vezirlerin, kadıların, kudret sahibi devlet adamlarının haksız işlemlerinden, zulümlerinden korunabilmek anlamına gelmiştir. Yoksa halk, sosyal adaleti hiç bir zaman düşünmemiş, kudret sahiplerinin üstünlüğünü tabii görmüş, toplumsal eşitliği aramamış, her şeyi "sözü kanun" olan hükümdardan beklemiştir.

Halkın ızdırabını yakından gören fikir adamları, bu isteği dile getirerek, her fırsatta hükümdarlara, vezirlere adaleti salık vermişler, adalet olmadıkça saltanatın dayanaktan yoksun kalacağını anlatmağa çalışmışlardır.

Siyaset-nameler, asıl bu amaçla kaleme alınmış eserlerdir. Sosyoloji bakımından çok önemlidir.

SİYASET :

Siyaset, Arapça sözlüklerdeki anlamıyla, bir nesneyi dikkatle gözetmektir. Vali ve hâkim olmak, halkı gözeterek yönetmek, bu yolda gereken tedbirleri almak anlamları bu esastan çıkmıştır. Daha sonraları hükümet işleri, politika, diplomasi yerinde kullanılmıştır.

Siyasetin bir anlamı da, şeriat hükümlerine göre suçluyu cezalandırmaktır ki, buna “siyaset-i şer’iyye”, hükmün uygulanacağı yere de “siyaset-gâh” denilir.

Siyaset-i şer’iyye, fıkıhda “ta’zir” terimiyle karşılanır; kişiyi suçuna göre “hadd-i şer’i urarak te’dib” etmektir : Hırsızın elini kesmek, zina edeni taşlamak gibi. Küçük suçlarda, azarlama (levm ü tevbih), dayak ve hapis gibi cezalar verilir. Adam öldürmek, yaralamak, göz çıkarmak, diş kırmak gibi suçlarda ise “misliyle ceza” demek olan “kisas” uygulanır.

Siyaset-i amme, “siyaset-i hassa” gibi deyimler de vardır ki, birincisi toplumun yararı ile ilgili hükümleri kapsar; ikincisi de kötülükte direnen kişiler için kullanılır. Meselâ soygunculuk, haydutluk (nehb ü garet) edenler “kahr ü tenkil”, hak yolundan ayrılıp günah işliyen (fisk u fücur sahibi) kişiler “zecc ü te’dib” edilir.

Siyasetle ve halk yönetimi ile ilgili konular, eski bilimleri sınıflamada “hikmet-i ameliyye” arasında yer alır : ilmü’s-siyase, ilmü siyaseti’l-müdü, ilmü tedbiri’l-menzi’l gibi. İlmü âdabi’l-mülk, ilmü âdabi’l-vüzera, ilmü’l-ihtisab da “füru’ı hikmet-i ameliyye”den sayılır.

SIYASET-NAMELERİN KONUSU :

Siyaset-name, siyasetle, devlet yönetimiyle ilgili eser demektir. Bu arada, siyaset kelimesinin “suçluyu şeriat hükümlerine göre cezalandırmak” anlamıyla ilgili olarak, suçluya uygulanacak cezalardan bahseden eserler de “siyaset-name” adını taşır.

Siyaset-nameler, esas konu olarak devlet yönetimini ele aldığına, bütün erk ve yetki de hükümdarda bulunduğuna göre, hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Siyaset-namelerde, hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar belirtilir; saltanatın esasları ve şartları sıralanır. Zamanın anlayışına ve inanişına göre en uygun örgütün nasıl olması gerektiği, bu amaca hangi yollardan ulaşılacağı gösterilir. Halkın durumu, toplumun hali anlatılarak hükümdarlara övütler verilir. Kötü yönetimin zararlı sonuçları açıklanır.

Vezirler ve emirler için yazılmış siyaset-nameler de vardır. Burada da vezirliğin şartları ve yetkileri gösterilir. Vezirlerin görevleri, hükümdarlara karşı tutumları, halkla olan temasları anlatılarak övütler verilir. Devlet yönetiminin şerefli, fakat güç bir sanat olduğu açıklanır.

Bu konuda yazılmış eserlerden, çağının sosyal ve toplumsal hayatını, askerî ve malî örgütlerini, yasa ve tüzüklerini, toplumun dayandığı gelenek ve görenekleri öğrenmek mümkündür.

Padişahlarla vezirler için ayrı eserler kaleme alındığı gibi, bunlar bir eserde toplanmış da olabilir : *Nasihati'l-mülûki ve'lvüzerâ* gibi.

ÖRNEK SİYASET-NAMELER :

Örnek bir siyaset-namede başlıca şu bahisler üzerinde durulur :

1) Hükümdarlar Tanrı'nın lûtfunu kazanmış sevgili ve mutlu kullarıdır.

2) Halk Tanrı'nın emaneti (vediatu'llah)dır.

3) Saltanatın temeli adalettir. Şecaat ve cömetlik de saltanata kuvvetlendiren iki dayanaktır (bu üç esas, daha sonraları bazı ahlâkî ilkelerin eklenmesiyle dokuza çıkarılmıştır).

4) Hükümdar bu nimetin şükrünü, "tebea" ve "reaya" ya karşı göstereceği adaletle ödemelidir.

5) Hükümdarlık şartları, hükümdara yakışacak huylar.

6) Hükümdarda bulunması gereken başlıca artamlar ve erdemler (yukarıda işaret edilen adalet, şecaat, cömertlik vb).

7) Dinin ve ahlâkın emrettiği maddeler (rahmet, şefkat, mürüvvet, hakkı yerine getirmek, acele emir vermemek, çabuk öfkelenmemek vb).

8) Kaçınılması gereken haller (zulüm, hasislik, kibir, gurur vb).

9) Danışmanın faydaları.

10) Hükümdarın nedimleri, musahipleri ve yakınları.

11) Devlet işlerinin ehil adamlara verilmesi.

12) Derecelerin gözetilmesi.

13) Maliye ve hazine hakkında övütler.

14) Tebea ve reayanın hali.

15) Timar ve zeamet erbabının durumu.

16) Hükümdarın vezirlere, kadınlara, bilginlere karşı tutumu.

17) Hükümdarın halkla münasebeti, halkın şikâyetini dinlemesi.

18) Hükümdarın askerlere karşı davranışı; ulûfenin zamanında verilmesi.

19) İş başındakilerin halka zulmü.

20) Halkın sitem ahının mülkü temelinden yıkabileceği.

21) Memurların görev şartları.

22) Şeriatın gerektirdiği cezalar.

23) Başka memleketlerle olan münasebetler.

24) Düşmana yapılacak işlem.

25) Cenk, yasa ve töreye uyma.

- 26) Yönetim işleri.
- 27) Sarayın durumu.
- 28) Hizmet sahipleri.
- 29) Memleket yönetiminin dayandığı esaslar.
- 30) Bir devletin çökmesi nedenleri.

Vezirler ve emirler için kaleme alınmış eserlerde de başlıca şu konular üzerinde durulur :

- 1) Vezirlerde ve devlet adamlarında bulunması gereken vasıflar (sabır, sebat, azim, adalet, şecaat, cömertlik, alçak gönüllülük vb).
- 2) Bulunmaması gereken haller (kıskançlık, kin, öç alma, zulüm, hasislik, iki yüzlülük, kişisel çıkar sağlama vb).
- 3) Vezirlerin davranışları ve memleket yönetimindeki tutumları.
- 4) Devlet adamlarının padişahlara karşı görevleri (bağlılık, iyi niyet, gerçeği saklamamak, doğruyu söylemek, halkın durumunu bildirmek vb).
- 5) Devlet işlerinde herkese açılmamak.
- 6) Büyük işlerde ve teşebbüslerde yetkili görevlilerle danışma.
- 7) Göreve dört elle sarılmak, fakat azilden korkmamak.
- 8) Yetimlerin halini gözetmek.
- 9) Şeriate uymak, onun emrettiğini yapmaktan titiz davranmak.
- 10) Memleketin ve sınırların durumunu izlemek, ilgililerden bilgi edinmek.
- 11) Yeniçerilerin ve sipahilerin durumunu yakından bilmek.
- 12) Timar ve zeamet sahiplerinin tutumunu izlemek.
- 13) Askeri din uğrunda gazaya teşvik etmek.
- 14) Halka el uzatmak, haklı dilekleri yerine getirmek.
- 15) Tebeanın ve reayanın namusunu korumak.
- 16) Rüşvetten kaçınmak.
- 17) Beytülmalî, hazineyi korumak, masrafları kısmak, görevlileri teftiş etmek.
- 18) Askerlerin ulûfelerine dikkat etmek.
- 19) Türlü hizmet sahiplerinin görevlerini, yetkilerini ve hallerini denetlemek.
- 20) İslâhat için gereken tedbirleri almak.

Bütün siyaset-nameler şüphesiz aynı vasfı taşımaz. Bilgiye dayanan bir yetki ile kaleme alınmış eserler bulunduğu gibi, gelişi güzel yazılmış, dağınık ve basit olanlar da vardır.

SİYASET-NAMELERİN KARAKTERİ :

Siyaset-nameler, esas karakter bakımından ahlâkî eserler arasında yer alır; bu türün önemli dallarından biri sayılır. İlk ve orta çağlarda ahlâkın temeli din olduğuna göre, siyaset-nameler dinî esaslara dayanır. Kur'an'dan ve hadislerden tanıklar getirilir; tarihten örnekler verilir. Geçmişteki olayları, zalim ve adil hükümdarlarla devlet ve şeriat adamlarının bu konudaki tutumlarını belirten hikâyeler ve fıkralar anlatılır.

Nitekim, gerek dinî gerek ahlâkî eserlerin çoğunda adalet, şecaat, cesaret, cömertlik ayrı birer bahis olarak yer alır ve yazar bir fırsat düşürerek bu konuda padişahlarla vezirlere övütler verir. Bu gibi eserlerin ağırlık merkezi genel ahlâk olduğu, yalnız hükümdarlara değil, herkese hitabettiği için ahlâkî eserler arasında yer alması tabiidir.

Siyaset-nameler, padişahlara, vezirlere ve devlet adamlarına övütler verdiği için bunlar birer nasihat-name sayılır. Bunun içindir ki çoğu "Nasayıhu'l-mülûk" gibi adlar taşır.

Hükümdarlara nasihat bazı mesnevilerde de yer alır. Meselâ Nevai'nin *Hayretü'l-ebrrar* adlı mesnevisinin üçüncü makalesi bu konu ile ilgilidir.

KİTAP ADLARI :

Kitap adları çok kere aldatıcı olur. *Tuhfetü'l-mülûk*, *Nasihatu'l-mülûk* gibi başlıkları taşıyan öyle eserler vardır ki, konu ile ilgisi yoktur; ya da çok azdır. Meselâ, I. Ahmet'in emriyle *Umdetü'l-mülûk* adı altında Türkçeye çevrilmiş olan *Tuhfetü'l-mülûki ve's-salâtin*, baytarlıktan, binicilikten ve avcılıktan bahseden bir eserdir.

1268'de İstanbul'da basılmış olan *Tuhfetü'l-mülûk*, dinî ve tasavvufî bir eserdir; siyaset-name ile hiç bir ilgisi yoktur.

Bir kaç kere Türkçeye de çevrilmiş olan Seyyid Ali Hemedanî'nin *Zahiretü'l-mülûk* adlı eseri, "imanın hükümleri, kulluk, güzel huy, ana baba, karı koca ve evlât hakkı" gibi bahisleri kapsamakla birlikte "adalet, hilâfet, emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker, Tanrı'nın nimetleri" gibi konular üzerinde padişahlara övütler de verir.

Gazali'nin *Nasihatu'l-mülûk* adı altında Sultan Sancar (bazı kaynaklara göre kardeşi Mehmet b. Melikşah) için kaleme aldığı eser, içinde "adl ü ihsan" gibi bazı övütler bulunmakla birlikte, esas olarak kelâm (usul ve fûru'-ı ehl-i iman) bahislerini kapsar. Eser sonradan *Et Tibrü'l-mesbuk fi Nasihatü'l-mülûk* adı altında Arapçaya da çevrilmiştir.

Mirzazade Mehmet Salim'in *Nasihâtü'l-mülûk* adlı eseri cihada dairdir.

Sarı Abdullah'ın *Nasihâtü'l-mülûk terğibe'n li hüsnî's-sülûk* adlı eseri de, içinde padişahlara övütler bulunmakla birlikte genel ahlâkla ilgilidir.

Enisü'l-mülûk başlığını taşıyan bazı siyaset-nameler vardır. Fakat Mustafa b. Abdurrahman Baba Kuşi (Ö. H. 983 = 1575)'nin *Enisü'l-mülûk* (Süleymaniye Ktp., Hamidiyye No. 890) adlı eseri, Beyzavî'nin *Nizamü't-tevarih* adlı eserinin Türkçeye çevirisidir; siyaset-name değildir.

Kitabü's-siyase başlığını taşıyan bazı eserler de "İlmü'l-firase" ile ilgilidir. İnsanların organlarının şeklinden ve renginden ahlâklarını ve karakterlerini anlamak yolunu bildirir. Bu vesile ile politika adamlarının ahlâkına da değinir.

Rumuzü'l-künuz adı altında kaleme alınmış, tefsir, cifr ve hikmet kitapları vardır. İbni İsa Saruhani'nin bu adı taşıyan eseri ise bir siyaset-namedir.

Bundan başka, bir eserin türlü adlar altında istinsah edilmiş nüshaları da vardır. Aynı eserin, kitaplığın birinde başka, ötekinde başka adla kaydedildiği çok görülmüştür.

Şaşırtıcı başka bir yön de, aynı kitap adının bir kaç yazar tarafından kullanılmış olmasıdır : *Nasihâtü'l-mülûk* gibi. Bu ad altında birçok eser vardır ki yazarları ayrıdır.

KONU İLE İLGİLİ YABANCI ESERLER :

Doğuda ve Batıda, bu konu ile ilgili bir çok eserler yazılmıştır. Bunların hepsi, belirtmek istediğimiz anlamda birer siyasetname değildir; ayrı amaçlarla başka şekillerde kaleme alınmıştır.

Meselâ, eski Hindistan'da sanskritçe yazılmış hayvan masallarından toplanma *Kelile ve Dimne*, hükümdarlara ahlâkî övütler vermek amacıyla kaleme alınmış olmakla birlikte, bir siyaset-name değildir; bahsimizin dışında kalır¹.

Fransa'da Fenélon (Ö. 1715), *Les Aventures de Télémaque* adlı eserinde, eğitimiyle görevlendirildiği XIV. Louis'nin torunu olan Burgonya dükasına hükümdarlık hakkında övütler verir; alttan alta devrinin

¹ *Kelile ve Dimne*'nin Türkçede 20 kadar çevirisi vardır. Son çevirilerinden biri : Ömer Rıza Doğrul, *Kelile ve Dimne*, İstanbul 1945, Hind klâsiklerinden, MEB. yayımı.

politikasını eleştirir. Fakat aslında eser bir serüven romanı olduğu için, yine bahsimizin dışındadır².

İtalya'da Niccolò Machiavelli (Ö. 1527) nin *Il Principe* adlı eseri, kendi çağırında bir siyaset-namedir. Fakat bizdeki siyaset-namelerin adalete ve dinî ahlâka dayanmasına karşılık, bu eser, amaca varmak için her yolu mubah sayan olumsuz ve zararlı övütlerle doludur³.

Bahsimize konu olan siyaset-nameler, Doğu uygarlığı ve İslâm kültürü çerçevesi içinde kaleme alınmış Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerdir⁴. Ancak ilk eserlerde, Eflâtun ile Aristo'nun devlet kavramı üzerindeki fikirlerinin büyük etkisi olduğundan, önce bu fikirlere değinmek yerinde olur.

EFLÂTUN VE ARİSTO :

Devlet kavramını ele alarak, en iyi devlet şeklini araştıran Eflâtun (Ö.M.Ö. 347) ile Aristo (Ö.MÖ. 322) dur. Eflâtun'un bu konudaki diyalogları ile Aristo'nun eserleri, eski Yunanistan'daki devlet şekilleri ve hükümet sistemleri gözönünde tutularak kaleme alınmıştır. Bazı kere demokrasi denilen halk yönetimi, bazı kere zengin tüccar sınıfının oligarşiye dayanan egemenliği, zaman zaman da halk arasından yetişen tiranların kurdukları diktatörlükler, birbiriyle sürekli olarak çarpışan küçük bölge devletlerin durumu, bu filozofların siyasal düşüncelerine esas olmuştur.

Eflâtun'a göre, toplumda yöneten ve yönetilen vardır. Bilgili, adaletli ve erdemli kişiler yönetimi ele almalı, ya da yönetene yardım etmelidirler. Bunlar yönetilene de yol gösterirler; onları yatıştırıp taşkınlıktan korurlar.

² *Télémaque*, ilk basımı 1699, Kâmil Paşa çevirisi, *Terceme-i Telemak*, İstanbul 1862, 1863, 1867, 1869. Vefik Paşa'nın yarım kalan çevirisi, İstanbul 1881. Faik Reşad, *Aristónoos'un macaraları* (Telemakın zeyli), İstanbul 1881. Prof. H. S. Selen tarafından Erzurum'da bulunan telemak çevirisi, Faik, *Sergüzeşt-i Sahib Nihad-ı Hindî*, Erzurum 4. ordu litografya tezgâhı. Ziya-İshan çevirisi, *Telemakhos'un başından geçenler*, İstanbul 1946, 2 cilt, Fransız klâsiklerinden, MEB yayımı.

³ Niccolò Machiavelli, *Il Principe*, ilk basımı, Roma 1533. Mehmet Şerif çevirisi, *Hükümdar*, İstanbul Kütüp. Sudi, 1335-1338. Haydar Rifat çevirisi, *Hükümdar*, İstanbul Matbaacılık ve neşriyat TAŞ. 1932.

⁴ Bu konuda Bursalı Tahir'in *Siyasete müteallik asar-ı İslâmiye* (İstanbul 1330) adlı küçük bir eseri varsa da, bu risalede, Türkçe, Arapça ve Farsça yazılan 172 eserin sadece adları ve yazarları gösterilmiş, fakat nerede buldukları ve basılıp basılmadıkları bildirilmemiştir. Eserler arasında şüpheli olanlar da vardır.

Bilgi, iyi eğitimle elde edilir. Adalet, kendine teslim edilen emaneti korumak, nefsine hâkim olmak, düzenle çalışmaktır. Erdem de ruh sağlığı ve güzelliğidir. Kötülük ise ruhun hastalığı ve çirkinliğidir.

Yöneten, kendi işine geleni değil, yönettiği halkın yararını gözetmeli ve onun işine geleni yapmalıdır.

Her şeyden önce çobanla hükümdarın ayırt edilmesi gerekir. Çoban, güttüğü sürüyü besler. Hükümdar ise halkı gözetir ve yönetir. İnsanların da bir çobanı vardır. İnsanlık, Tanrı'ların doğrudan doğruya kudreti altında bulunduğu zaman, hükümdar da Tanrısal bir nitelik taşıyordu. Yönetmek ve hüküm sürmek hükümdara aittir. Ancak halk tarafından kabul edilmiş bir hükümet ile kötü yönetimi birbirinden ayırmalıdır.

Beş türlü devlet şekli vardır : monarşi, aristokrasi, tiranlık, oligarşi, demokrasi. Tek kişinin sivrilerek hükümet etmesi demek olan monarşi (mutlakiyet) ile, bir çoklarının sivrilmesi olan aristokrasi bir sayılır; en iyi yönetim budur. Monarşi alçalırsa tiranlık olur ki, bu da en kötü yönetimdir. Aristokrasinin çökmesi ise oligarşiye ve demokrasiye yol açar. Oligarşi, kendi çıkarını düşünen belirli kümelerin, zengin tüccarlardan meydana gelen burjuva sınıfının egemenliğidir. Demokrasi ise, "avam" denilen halk yönetimidir.

Politika çok güç bir sanattır. Demokraside uygulanamaz. Onu ancak bir, ya da sayılı bir kaç kişiye bırakmak doğru olur. Burada işin en önemlisi, hükümdarın ihtiyaca göre kanunları değiştirebilmesidir. İyi yönetilen bir hükümette kanunun anlamı yoktur. Şu da var ki, değişmez bir deyiş, ancak ilerlemeyi önleyebilir. Her zaman iyi hükümet kurmak mümkün olmadığına göre, kanun, keyfî yönetimi önlemek, gelenek ve göreneklere korumak için gereklidir. Kanuna uymak da şarttır.

Eflâtun düşüncelerini şu cümle ile belirtiyor : Ya hükümdarlar filozof, ya filozoflar hükümdar olmalıdır; böyle olmazsa devlet ve insanlık için mutluluk beklenemez.⁵

⁵ Eflâtun'un bu konudaki fikirleriyle ilgili eserler ve Eflâtun'dan çeviriler : Farabi, *El Eflâzû'l-Eflâtûniyye ve Takvîmü siyâseti'l-mülûkiyeti ve'l-ahlâk* (Arapça), Ayasofya Ktp., No. 2820-2822 (Bu eser, Arapça eserler bölümünde Farabi'nin basılmış iki eseriyle karşılaştırılmalıdır). Yazarı bilinmeyen *Kelimât-ı Eflâtûniyye* (Arapça), İst. Üniver. Ktp., Ay, No. 6377/5. Yazarı bilinmeyen *Hikmetü'l-Eflâtûniyye fî âdâbi'l-mülûkiyye* (Arapça), Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1882. Mehmet b. Pir Mehmet, *Mir'âtü'l-umûr fî tercemeti Naşâyihi Eflâtûn*, Ayasofya Ktp., No. 2901. Behice Boran ve Mehmet Karasan, *Politikos, Devlet adamı*, İstanbul, Maarif Mat. 1944. *Devlet*, Ankara D.T.-C.

Aristo da, en iyinin, erdemce en üstün olanın, kendi çıkarını düşünmeden, bütünü iyiliği uğrunda çalışanın egemenliği esasını kabul etmektedir. Aristo'ya göre devlet, topluluğun en yüksek ve siyasal şeklidir. En basit şekli ailedir. Aileler, günlük ihtiyacın üstünde bir amaç için birleşince köy meydana gelir. Köyler, kendi kendilerine yetecek kadar kusursuz ve büyük bir topluluk halinde birleşince devlet kurulur. O halde ailedeki kişilerin incelenmesi gerekir. Bunlar karı koca, ana baba, çocuklar, ağalar ve kölelerdir. Karı koca arasındaki münasebet, aristokrasideki münasebete benzer, Babanın çocuklar üzerindeki otoritesi ise, monarşi ile yönetilen hükümetin otoritesini andırır.

Ağa ile köle arasındaki münasebete gelinece, kölelik, ekonominin gerekli bir ögesidir. Nitekim dokuma tezgâhında yalnız mekik, bezi dokumaya yetmez. Emredenle onun kölesi olması gereken arasındaki fark, tabii ve adalete uygun olduktan başka, kölenin köle olması da tabiidir. Gerçi özgür oldukları halde harb sonunda köle olmuş insanlar da vardır. Bu, sadece kanunî olan bir kölelik kavramını ortaya çıkarmış oluyor. Bundan dolayı da özgür adam ile köle arasındaki fark, erdem ile kusur arasındaki farktan ibaret kalıyor. Devletin otoritesi ile ağanın otoritesi arasındaki fark ise, devlet otoritesinin özgür insanlara geçmesidir.

Gerçek yurttaş için erdem, itaatı ve emretmesini bilmektir. Esnaf ve tüccar devletin kusursuz ve tam yurttaşı olamazlar. Çünkü politika erdemi gerektirir, boş zaman ister.

İyi yönetim üç şekilde mümkün olabilir : monarşi, aristokrasi ve cumhuriyet. Bunların bozulmuş şekli tiranlık, oligarşi ve demokrasidir. Cumhuriyet, bazı hallerde oligarşi ile demokrasinin bileşimidir. Her kavim karakterine uygun şekli kabul eder. Halkın müstebit, ya da bozuk bir yönetime katlandığı görülmemiştir. Çünkü bu şekiller tabiate aykırıdır.

Devletin esası, kanunların niteliği, yurttaşın durumu, yönetimi ele alan sınıfa göre değişir. Adalet "mutlak" değildir. Yönetimin aldığı şekle göre uygulanır. Politikanın temeli ahlâktır.

Devletin üç görevi vardır : Karar vermek, yönetmek, hükmetmek. (Bu ayırma, bugünkü yasama, yönetme ve yargılama yetkilerinin karşılığıdır). Egemenliğin başka hiç bir şekli meşru sayılmaz.

Fakültesi filoloji semineri (I. ve II. ciltler); Azra Erhard (III. cilt); Türkân Uzel (IV. cilt), İstanbul 1942-1946, Yunan klâsiklerinden, MEB. yayımı. M. Saffet Engin, *Cumhuriyet*, İstanbul Sıralar Bas. 1950 (*Devlet* ile *Cumhuriyet* aynı eserin ayrı iki çevirisidir).

“İdeal devlet” kavramında Eflâtun ile Aristo metodda birleşirler. Ancak aile, mülk iyeliği ve sınıf hakkındaki görüşleri değişiktir.

Aristo'nun *Politika*'sında, başlıca devletin çeşitli tanımları, onların dayandığı esaslar, en iyi devlet şekli, bunu sağlayacak yollar, aile, mülk iyeliği, kölelik kavramları, dar sınıf kavgaları, rejimlerin bozulduğu nedenleri, bozulan rejimlerin düzeltilmesi çareleri, devrimler, bunların nedenleri, korunma tedbirleri gibi bahisler yer alır.⁶

İSLÂM DÜNYASINDA :

Eflâtun ve Aristo'nun fikirleri İslâm filozoflarına başlıca kaynak olmuştur. Bu iki filozofun eserleri daha önceleri Arapçaya çevrilmiş olmakla birlikte, devlet kavramını ele alarak Eflâtun ile Aristo'nun bu konudaki fikirlerini uzlaştırmaya çalışan, kendi düşüncelerini de ekliyerek aklî ve mantıkî sonuçlara bağlayan ilk filozof, Farabi Ebu Nasr Mehmet b. Mehmet b. Tarhan b. Uzluk (Ö. H. 339 = M. 950) dur.

Farabi de Eflâtun gibi kusursuz bir devlet kavramı üzerinde durur. İnsanlar türlü ihtiyaçlarla birleşmişler, sonunda birer başkanın yönetimi

⁶ Aristo'nun bu konudaki fikirleriyle ilgili eserler ve Aristo'dan çeviriler : Yazarı bilinmeyen, *Tercemetü Kitâbi's-siyâse fî tedbiri'r-riyâse li Aristotâlis* (Arapça), Ayasofya Ktp., No. 2890/1. Yazarı bilinmeyen, *Kütübü's-siyâse fî tedbiri'r-riyâseti ve'l-firâse* (Arapça, eser *Sırru'l-esrâr* adıyla tanınmıştır, 10 bab üzerinedir. İskender'e hitabetmekte ve türlü yönlerden uyarıcı övütler vermektedir. 4. bab vezirler hakkındadır), Ayasofya Ktp., No. 2843, 2884, 2890 (bu üçüncü nüsha en eskisi olup H. 541 de çevrilmiştir. *Keşfü'z-zunûn* (c. II, s. 985) eserin Me'mun zamanında El Yemeni tarafından Arapçaya çevrildiğini yazıyorsa da, her 3 nüshada da çevirenin adı yoktur). Nevali Nasuh, Akhisarlı (Ö. H. 1002 = M. 1593), *Ahlâk-ı Nevâlî (Fevruh-nâme)* Aristo'nun *Kitabü'r-riyâseti ve's-siyâse* adıyla Arapçaya çevrilen eserinin genişletilerek çevirisi, 16 bab ve 1 tekmile; padişahlara hikâyelerle süslü övütler; yazar III. Mehmet'in şehzadeliliği zamanında hocası iken yazmıştır, Topkapı Ktp., Hazine No. 364; Emanet Hazinesi No. 1349; İst. Üniver. Ktp., Ty, No. 2749; Atıf Ef. Ktp., No. 2220; Ankara D.T-C. Fakültesi Ktp., Muzaffer'den alınan kitaplardan, liste 3, No. 85. Mehmet Âkif (Âkif Paşa), Bozoklu (H. 1261 - M. 1845), *Risâletü'l-firâseti ve's-siyâse çevirisi*, İst. Üniver. Ktp., Ty, No. 1223, 9587 (Paşanın el yazısıyla). Hamid, *Keşfü'l-estâr 'an Sırrı'l-esrâr*, İst. Üniver. Ktp., Ty, No. 6958. Yusuf b. Abdülcemil, *Keşfü'l-esrâr ve Zehâ'irü'l-ebâr (Sırrü'l-esrâr*, 10 makale), Nürosmaniye Ktp., No. 2527. Osmanlı Müellifleri (c. III, s. 214) Hasan Gevrekzade (Ö.H.1261 = M.1845)nin de bu eserin 4. babını Türkçeye çevirdiğini kaydediyorsa da, Gevrekzade'nin kitaplıklarda bulunan 11 eseri arasında bu yoktur. Suad Yakup Baydur, *Atinaluların devleti*, Ankara 1943, Yunan klâsiklerinden, MEB. yayımı. Niyazi Berkez, *Politika*, İstanbul 1944, 3 cilt, Yunan klâsiklerinden, MEB. yayımı.

altında devletler kurmuşlardır. Bütün yetki başkanın elindedir. Başkan adil, şefkatli ve merhametli oldukça, devlet yürür ve insanlar rahat yaşar. Yönetenle yönetilen arasındaki uyum, topluluğun mutluluğudur. Böylece herkes kendi işinde çalışır, görevini başarır, toplum da mutluluğa kavuşur. Bunun içindir ki, devlet başkanının bütün iyi vasıfları ve erdemleri kendinde toplamış olması gerekir.

Fakat görünen her zaman bu değildir. Devlet başkanının zalim, ahlâksız, nefesine düşkün olması yüzünden devletin kötü yönetildiği, halkın sıkıntı ve üzüntü içinde sürüdüğü de bir gerçektir.

Devletin esası ahlâk olduğuna göre, devlet erdemli, bilgili ve ahlâklı kişilerce yönetilmelidir. Devlet başkanını seçecek olan da bu yüksek ve erdemli sınıftır.

Gerekirse devleti bir kaç kişi de yönetebilir. Böylece bir kişide toplanması güç olan vasıflar bir kaç kişide bulunmuş, istenilen mutluluk elde edilmiş olur.

Farabi'yi başka İslâm filozofları izlemiş ve Eflâtun ile Aristo'nun fikirleri türlü eserlerde işlenmiştir.

Ancak bahsimize konu olan siyaset-nameler, yalnız bu fikirlerin işlenmesiyle meydana gelmiş eserler değildir. İslâm dünyasındaki siyaset-nameler, yukarıda örneğini verdiğimiz başka özellikler taşır.

ARAPÇA ESERLER:

Şihâbü'd-dîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî'r-Rebî', *Sülûkü'l-mâlik fî tedbiri'l-memâlik*⁷, Abbasi halifelerinden El Mu'tasım bi'llah için.

Tahir b. Hüseyin, Horasan'da Beni Tahir devletinin kurucusu (Ö. H. 207 = M. 822) *Ruk'a*⁸, (oğlu Abdullah'a övütler).

Câhız Ebü 'Osmân 'Amr b. Bahr, (Ö. H. 255 = M. 869), *Ahlâku'l-mülük*⁹ (padişahlar, vezirler ve devlet adamları hakkında). Eserin Câhız'a ait olduğu şüpheli görülmektedir.

⁷ *Sülûkü'l-mâlik*, Kahire, taşbasması, 1286; Kahire, Mat. Ferecü'llahi'l-Kürdi 1309; yazması, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1863. Mehmet Nusret Paşa çevrisi, İstanbul, D. T. Âmire 1296.

⁸ *Ruk'a*, Selim adlı biri tarafından Türkçeye çevrilmiştir, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 1701.

⁹ *Ahlâku'l-mülük*, Ayasofya Ktp., No. 2827. Gelibolulu Âli (Ö. H. 1008 = M. 1599) tarafından *Mahâsinü'l-edeb* adıyla değiştirilerek çevrilmiştir (padişahlarda bulunması gereken hallerle, padişahın hizmetinde olanlara düşen görevler), Toprapı Ktp., Revan No. 418; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 1803, 2686; Nuruosmaniye Ktp., No. 3668, 4224 (eser Osmanzade Taib tarafından özetlenmiştir).

İbnü Kuteybe 'Abdu'llah b. Müslim (Ö. H. 276 = 889), *Kitābü's-Siyāseti ve'l-imāme*.¹⁰

Farabi Ebu Nasr Mehmet b. Mehmet b. Tarhan b. Uzluğ (Ö. H. 339-M. 950), *Risāle fī ārā'i ehli'l-medīneti'l-fāzıla*.¹¹ *Es Siyāsetü'l-medeniyye*¹² (*Kitābü Tedbiri siyāseti'l-âlem*).

İbni Sina Ebu Ali Hüseyin (Ö. H. 428 = M. 1036), *Kitābü's-siyāse*¹³ (Tanrı ile yaratık arasındaki münasebet, hükümdarın millete, insanın nefsine, eğitimi ve yönetimi altında olanlara, halkın hükümdarlara ve büyüklere karşı görevleri ve tutumları, bunların gerektirdiği şartlar).

Şa'alebî Ebū Manşūr 'Abdü'l-Melik b. Muḥammed b. İsmā'îl Nisābūrî (Ö. H. 429 = M. 1037), *Ādābü'l-mülük*.¹⁴

Māverdi Ebū'l-Hasan 'Alî b. Muḥammed (Ö. H. 450 = M. 1058), *Aḥkāmü's-sultāniyye* (kamu hukukuna ait sorunlar), *Ḳānūnü'l-vizāre*,¹⁶ *Teshilü'n-naşr ve Ta'ciliü'z-zafer*¹⁷ (politika ve yönetim sanatı).

Sühreverdî Ebū'n-Necîb 'Abdü'r-Raḥman b. Naşr (Ö. H. 563 = M. 1167) *Nehcü'l-meslūk fī siyāseti'l-mülük*¹⁸ (20 bab, bazı nüshalarda *Nehcü's-sülük*).

¹⁰ *Kitābü's-Siyāseti ve'l-imāme*, Ayasofya Ktp., No. 2885.

¹¹ *Ārā'ü ehli'l-medīneti'l-fāzıla*, Leiden 1895, Almanca çevirisi, Leiden 1900.

¹² *Siyāsetü'l-medeniyye*, Haydarabat 1346, Almanca çevirisi, Leiden 1904. *Kitābü Tedbiri siyāseti'l-âlem* adı altında, Süleymaniye Ktp., Mikrofilim arşivi, No. 576 (asıl nüsha, Diyarbakır Ktp., No. 1970 A/4).

¹³ *Kitābü's-siyāse*, Beyrut 1329; yazmaları: Süleymaniye Ktp., Hamidiyye No. 1448 (mecmua içinde); Nuruosmaniye Ktp., No. 4894 (mecmua içinde).

¹⁴ *Ādābü'l-mülük*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1808.

¹⁵ *Aḥkāmü's-sultāniyye*, Bonn 1853; Kahire, Mat. El Vatan 1298, 1324, 1327; yazması, İst. Üniver. Ktp., Ay. No. 3296.

¹⁶ *Ḳānūnü'l-vizāre*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 3690/1; Halet Ef. No. 765/1; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6377 (Mecmua içinbe, I. ve II. kitaplar, buradaki nüshaların adı *Ādābü'l-vüzerā* ve *Ādābü'l-mülük*); çevirileri: Mehmet Hasip, *Naşihatü'l-vüzerā* (Mısır valisi Abdi Paşa adına 1127 de), Topkapı Ktp., Hazine No. 389. Hüseyin Hüsnü b. Salih Bosnavi 1138 de, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1857 (kendi el yazısıyla); İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2729 (bu nüshada eserin adı *Zinetü's-şadāre fī terciemeti ādābi'l-vizāre*'dir). Pertevi Ali (Ö.H. 1070 = M. 1665), *Düstürü'l-vüzerā* (Sultan İbrahim'in veziri Mehmet Paşa adına), İst. Üniver. Ktp. Ty. No. 1669; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 2587; Husrev Paşa No. 297, 298, 300. Şirvani Mehmet Rüştü Paşa, *Düstürü'l-vüzerā*, İst. Üniver. Ktp. Ty. No. 2690, 2929.

¹⁷ *Teshilü'n-naşr*, Pertsch, Gota katalogu, verz, No. 1872.

¹⁸ *Nehcü'l-meslūk*, İstanbul Ali Rıza Ef. Mat. 1286, yazması, Ayasofya Ktp., No. 2846. Eser, yazarı bilinmeyen biri tarafından çevrilmiş ve I. Abdülhamide sunul-

Sühreverdî Ebü'l-Hasan Muhammed?, *Muhtaşar fî cümeli'l-ahkâmi's-sultâniyye*.¹⁹

Ṭartûşî Ebü Bekir Muhammed b. Velîd (Ö. H. 520 = M. 1126), *Sirâcü'l-mülûk*²⁰ (peygamberlerin siyerinden, evliyanın eserlerinden, bilgin ve halifelerin hizmetlerinden, sözlerinden ve davranışlarından bahseder; hükümdarlarla vezirlere övütler de verir).

‘Alî b. Ebî Bekir Hirevî (Ö. H. 611 = M. 1214), *Tezkiretü'l-Hireviyye fî'l-hıyeli'l-harbiyye*.²¹

İbnü'l-Ḥalîlî'l-Ḥazînedâri'l-Ermevî, *Âdâbü'l-mülûk bi'l‘adl*²², yazıldığı tarih : H. 681 = M. 1282.

İbnü Teymiye Taqiyyü'd-dîn Aḥmed Ḥarrânî (Ö. H. 728 = M. 1327), *Es Siyâsetü's-şer‘iyye fî İslâhı'r-râ‘i ve'r-ra‘iyye*.²³

Ceylî Aḥmed. b. Muhammed, *Minhâcü'l-vüzerâ ve Sirâcü'l-ümerâ*, yazıldığı tarih : H. 729 = M. 1328.

muştur: Topkapı Ktp., Hazine No. 366. Keşanlı Nahifi Mehmet (Ö. H. 1203 = M. 1788) çevirisi, Abdülmecit'e sunulmuştur. "Adab ve usul-i siyaset ve tedbir-i raiyyet ve ma'rifet-i erkân-ı memleket ve tavaif-i askeriyye" ile birlikte, ahlâk-ı hamide ve zeminme" den de bahsediyor, basılmıştır; yazması, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 1250; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1909.

¹⁹ *Muhtaşar*, Ayasofya Ktp., No. 2852 (bu eserin müellifi olan Sühreverdî, kitabda Ebü'l-Hasan Muhammed diye geçmektedir. Tanınmış üç Sühreverdî'nin künyelerinde bu adlar bulunmadığına göre, eser ya bilinmiyen başka bir Sühreverdî'nin, ya da yukarıdaki eserin sahibi Ebü'n-Necib Sühreverdî'nindir).

²⁰ *Sirâcü'l-mülûk*, İskenderiyye, Mat. El Vataniyye 1289; Mısır Mat. El Hayriyye 1306; Mat. El Ezheriyye 1319; yazmaları : Ayasofya Ktp., No. 2881, 2881 mükerrer, 2882; Rüstem Paşa Ktp., No. 163; Bayezit Ktp., Veliyyettin No. 2598.

²¹ *Tezkiretü'l-Hireviyye*, (Nuruosmaniye Ktp., No. 2298; Ayasofya Ktp., No. 2857. Mehmet Arif Hilmi çevirisi, Sultan Mahmut b. Abdülhamid'in emriyle (padişahlara övüt, vezirlerin sıfatları, kapıcıbaşlar, valiler, kadılar, hâkimler, gümrük eminleri memurlar, musahib ve nedimler, devlet adamlarının hallerini teftiş, meşveret, mübaşirler, elçiler, casuslar, harp hileleri, zafer ve yenilge), Süleymaniye Ktp., Husrev Paşa No. 299.

²² *Âdâbü'l-mülûk*, Ayasofya Ktp., No. 2840.

²³ *Es Siyâsetü's-şer‘iyye*, Kahire Mat. El Hayriyye; yazması, Ayasofya Ktp., No. 2886/1. Aşık Çelebi (Ö. H. 979 = 1572), *Mi‘râcü‘-ayâle ve Minhâcü‘l-‘adâle* adıyla özet olarak çevirmiş ve kitaba harp ve beytülmal bölümlerini de eklemiştir. Yazar, kadılıktaki aczini bildirmek üzere kaleme aldığı bu eserini II. Selim'e sunmuştur. Kadı-zade İlmi Mehmet Amasyalı (Ö.H. 1045 = M. 1635) de bu eseri çevirmiş ve bazı bölümler eklemiştir : *Tâcü‘r-resâ‘il ve Minhâcü‘l-vesâ‘il*, Topkapı, Hazine No. 371; İst. Üniver Ktp., Ty. No. 6966 (bu nüshanın adı *Nuşhu‘l-hükkâm ve Sebebü‘n-nizâm*'dir. Yazar adaletin kurulmasıyla "nizam u intizam ve emn ü eman"ın sağlanmasından bahsediyor. Eserini I. Ahmet zamanında yazmış, sonra tekrar kaleme alarak Sultan Murat'a sunmuş)

Şemsü'd-dîn Ebû 'Abdi'llah Muḥammed b. Ebî Tâlib Dımışkî (Ö. H. 737 = M. 1336), *Es Siyāse fî 'ilmi'l-firāse*.²⁵

İbnü'l-Ekfānî Muḥammed b. İbrāhîm b. Sâ'idi'l-Enşāri (Ö. H. 749 = M. 1348), *Risāle fî ādābi şoḥbeti'l-mülük*²⁶.

İbnü Zeyyān Mūsā b. Yūsuf Tilemsānî (Ö. H. 791 = M. 1388), *Vāsūtatü's-sülük fî siyāseti'l-mülük*²⁷.

Cizrî Maḥmūd b. İsmā'îl b. İbrāhîm (Ö. H. 844 = M. 1444), *Ed Dürretü'l-ğarrā fî naşâyıḥi'l-mülûki ve'l-vüzerā*²⁸ (Mısır, Sultanı Ebu Said Çakmak için, yazıldığı tarih : H. 843 - M. 1439, 10 bab : İmamlık, şartları, imamın hükmü, kuralları, vezirlik, askerlik, saltanata ait hükümler, şer'î hileler, görevlileri uyarma, türlü sorunlar).

İbrāhîm b. Ebü Zeydi'l-Hindî, *İrşādü'l-mülük li sedādi's-sülük*²⁹, yazıldığı tarih : H. 849 = M. 1445, Kahire.

Toğan Şeyhü'l-Eşrefî, *Minhācü's-sülük fî sîreti'l-mülük*³⁰, yazıldığı tarih : H. 875 = M. 1470.

Ebu Abdillāh Mehmet Kâfiyeci (Ö. H. 879 = M. 1474), *Seyfü'l-mülûki ve'l-hukkām*³¹.

Kemal b. Hacı İlyas, *Ādābü'l-mülük ve Naşâyıḥu's-salātîn*³², yazıldığı tarih : H. 920. = M. 1514.

Aḥmed b. Muḥammed b. Keşirü'l-fergānî, *Kitābü's-siyāse fî tedbiri'r-riyāse*³³, yazıldığı tarih : 953 = M. 1446.

Dede Cöngî Amasyalı (Ö. H. 975 = 1567), *Siyasetü's-şer'iyye*³⁴ (şeriat hükümlerine göre siyaset).

²⁴ *Minhācü'l-vüzerā*, Ayasofya Ktp., No. 2907.

²⁵ *Es Siyāse*, Kahire Mat. El Vatan 1299; yazması, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1847.

²⁶ *Risāle*, Ayasofya Ktp., No. 2838.

²⁷ *Vāsūtatü's-sülük*, Tunus, Mat. Ed Devletü't-Tunusiyye 1279. Rhmi İbrahim (Ö. H. 1312 = M. 1894) tarafından çevrilmiştir, İzmir 1296.

²⁸ *Dürretü'l-ğarrā*, İst. Üniver. Ktp., Ay. No. 638. Süleymaniye Ktp., Hamidiye No. 1082. Mehmet b. Firuz (Ö. H. 1018 = 1609) tarafından *Gurretü'l-beyzā* adıyla çevrilerek II. Selim'e sunulmuştur, 7 bap, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1828.

²⁹ *İrşādü'l-mülük*, Ayasofya Ktp., No. 2842.

³⁰ *Minhācü's-sülük*, Ayasofya Ktp., No. 2905.

³¹ *Seyfü'l-mülük*, Ayasofya Ktp., No. 2882 mükerrer.

³² *Ādābü'l-mülük ve Naşâyıḥu's-salātîn*, Ayasofya Ktp., No 2841/1

³³ *Kitābü's-siyāse*, Ayasofya Ktp., No. 2843/1.

³⁴ *Siyāsetü's-şer'iyye*, İst. Üniver. Ktp. Ay. No. 6105. Bursalı Sebzi Mehmet (Ö. H. 1901 — M. 1680) çevirisi, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 3787; Millet Ktp., şer'iye No. 398. Şeyhülislam Mehmet Arif (Ö. H. 1275 = M. 1858) çevirisi, İstanbul Takvimhane-i Âmire 1275.

Münāvī Zeynü'l-Ābidīn b. 'Abdi'r-Ra'ūf (Ö. H. 1022 = M. 1613), *El Cevāhirü'l-mużīa fi'l-ahkāmī's-sultāniyye*³⁵ (2 bölüm : I. sultanların halleri, 10 bab; II. vezirlerin ve valilerin halleri, 20 bab).

Demenhūrī Aḥmed b. 'Abdi'l-mün'ım b. Yūsuf (Ö. H. 1192 = M. 1778), *En Nef'ü'l-gazīr fi şalāhi's-sultāni ve'l-vezīr*.³⁶

Yasincizade Seyyit Abdülvehhab b. Osman b. Mustafa, Şeyhulislâm (Ö. H. 1249 = 1833), *Hulāşatü'l-burhān fi itā'ati's-sultān*.³⁷

Abdullah Cemalettin, Bereketzade damadı, Mısır kadısı (Ö. H. 1318 = M. 1900), *Es Siyāsetü's-şer'iyye fi hukūki'r-rā'ı ve sa'ādeti'r-ra'iyye*.³⁸

Lûtfi Paşa, *Halāşu'l-ümme fi ma'rifeti'l-e'imme*, yazıldığı tarih : H 961 = H. 1553

Yazarları bilinmiyen eserler. :

*Ādābü'l-vüzerā*⁴⁰

*Dürerü's-sülük fi siyāseti'l-mülük*⁴¹

*Kitābü siyāseti'd-dünyā ve'd-dīn*⁴² (itikat, iman, imamet, hilafet, itaat, cihad, emaret, dünya ve din işleriyle ilgili öğütler)

*'Umdetü'l-mülük ve Tuhfetü'l-memlük fi's-siyāse*⁴³

*Necātü'l-ümme fi tā'ati'l-e'imme*⁴⁴

*Nazmü's-sülük fi ādābi'l-mülük*⁴⁵

*Naşihatü'l-mülük*⁴⁶

³⁵ *Cevāhirü'l-mużīa*, Allâmek Mehmet b. Musa Bosnavi (Ö. H. 1046 = M. 1636) tarafından Türkçeye çevrilmiş, IV. Murat'a sunulmuştur, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2741.

³⁶ *En Nef'ü'l-gazīr*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1914.

³⁷ *Hulāşatü'l-burhān*, Türkçe çevirisiyle birlikte, İstanbul 1247.

³⁸ *Es Siyāsetü's-şer'iyye*, Adanalı Yusuf Ziya (İşma'i) tarafından Türkçeye çevrilerek Mısır'da bastırılmıştır, Kahire Mat. Eş Şarki 1318.

³⁹ *Halāşu'l-ümme*, Ayasofya Ktp., No. 2877 (Satırlar arası Türkçe çevirisiyle. Aynı eserin Farsçası vardır.)

⁴⁰ *Ādābü'l-vüzerā*, Ayasofya Ktp., No. 2837.

⁴¹ *Dürerü's-sülük*, Ayasofya Ktp., No. 2870/1.

⁴² *Siyāsetü'd-dünyā ve'd-dīn*, Ayasofya Ktp., No. 2885 mükerrer.

⁴³ *'Umdetü'l-mülük*, Ayasofya Ktp., No. 2892.

⁴⁴ *Necātü'l-ümme*, Süleymaniye Ktp., Esat. Ef. No. 1856.

⁴⁵ *Nazmü's-sülük*, Süleymaniye Ktp., Esat. Ef. No. 1913/1.

⁴⁶ *Naşihatü'l-mülük*, Bayezit Ktp., Veliyyettin No. 1968.

FARSÇA ESERLER :

Nizamü'l-mülk (Ö. H. 485 = M. 1092), *Siyâset-nâme*⁴⁷, Sultan Melikşah'ın emriyle, H. 479 = M. 1086 da başlamış, önce 39 fasıl yazmış, sonra 11 fasıl daha ekliyerek H. 485 = M. 1092 de ölümünden biraz önce tamamlamıştır.

Gazâlî Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (Ö. H. 505 = M. 1111), *Naşihatü'l-mülük*,⁴⁸ Sultan Sancar'ın emriyle (Gazali, hükümdarın huzurunda geçen kelâm bahisleriyle ilgili konuşmaları ve tartışmaları bu ad altında kaleme almıştır. Eserde Sancar'a "Der adl ü siyaset ve sired-i mülûk ve zikr-i padişhan-ı pîşîn ve tarih-i her yegî" başlığı altında övütler de vardır). Eserin Arapçası *Et Tibri'l-mesbûk fî Naşihati'l-mülük*⁴⁹ adını taşır.

Büzürce, *Naşihat-nâme*,⁵⁰ Nuşirevan (Ö. H. 579 = M. 1183) için.

⁴⁷ *Siyâset-nâme*, Şefer yayımı, Paris 1891; sonradan fransızcaya çevrilip yayımlanmıştır, Paris 1893. Seyyid Abdü'r-Rahim Halhali yayımı, Tahran 1310. İstanbul'daki yazmaları. İst. Üniver. Ktp., Fy. No. 730 (*Sîretü'l-mülük*); Süleymaniye Ktp., Fatih No. 3453; Molla Çelebi No. 114 (bk. İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuk Veziri Nizamü'l-mülk'ün eseri - Siyaset-name ve Türkçe tercümesi, Türkiyat*, İstanbul 1955, c. XII, s. 231-256. Türkçe çevirileri: Ebülfazl Mustafa, İstanbullu, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6952. Mehmet Şerif Çavdaroğlu, İstanbul Sermet Mat. 1950, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü yayımı.

⁴⁸ *Naşihatü'l-mülük*, Ayasofya Ktp., No. 2909 2879, 2880 (3 nüsha da başka başka adlar altında kayıtlıdır). Türkçe çevirileri: Alâyî, *Neticetü's-sülük fî Naşihati'l-mülük*, Şehzade Selim b. Süleyman adına, Topkapı Ktp., Bağdat No. 187; III. Ahmet No. 3097; Mehmet E Reşat No. 929; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 1384; Süleymaniye Ktp., Lala İsmail No. 245. Seyyit Mehmet Ürküplü çevirisi (Mehmet Husrev Paşa adına, H. 1266 = M. 1849 da), Süleymaniye Ktp., Husrev Paşa No. 294. Başka bir çeviri, Süleymaniye Ktp., Hamidiye No. 708.

⁴⁹ *Et Tibri'l-mesbûk*, Mısır 1277, 1306, 1317. Yazmaları: Nuruosmaniye Ktp., Ktp., No. 2635, 2636; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1819; Lala İsmail No. 255; Ayasofya Ktp., No. 2849-2851, 2861-2868, 2911/1. Aşık Çelebi (Ö. H. 979 = M. 1571), eseri H. 970 = M. 1562 de Türkçeye çevirerek Rüstem Paşa aracılığıyla Kanunu Süleyman'a sunmuştur, Topkapı Ktp., Bağdat No. 351; Süleymaniye Ktp., Lala İsmail No. 254; Bayezit Ktp., Veliyettin No. 1966. Larendeli Vücuti Mehmet b. Abdülaziz (Ö. H. 1021 M. 1612), *Fevâyihu's-sülük ve Naşâyihu'l-mülük*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 3235. Ayrıca eser için bk. Mehmet Şerefettin Yalçkaya, *Sancar ve Gazali, Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1925, sayı, 1, s. 39-57.

⁵⁰ *Naşihat-nâme*, *Muzaffer-nâme* adı altında mensur ve manzum olarak çevrilmiştir, Topkapı Ktp., Emanet Hazinesi No. 1339.

Seyyid 'Alīyyü'l-Hemedānī (Ö. H. 786 = M. 1384), *Zahîretü'l-mülük*⁵¹ (10 bab : şeriat ve iman hükümleri, kulluk haklarının ödenmesi, iyi huylar, ana baba hakkı, saltanatın hükümleri, saltanat-ı mânevîye, emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker, nimete şükür, musibetlere sabır, kibir ve öfkenin kötülüğü).

Muşannifek 'Alāü'd-dīn 'Alī b. Muhammed Bıstāmī (Ö. H. 875 = M. 1470), *Tuhfe-i Mahmüdiyye*,⁵² vezir Mahmut Paşa için H. 861 M. 1456'da yazılmıştır. (Padişahlara ve vezirlere övütlerle birlikte Mahmut Paşa'nın hallerinden ve eserlerinden bahseder, 10 bab üzerine).

Vaşşâf Reşîdü'd-dīn Fazlu'llah Şirâzî, tarihçi (XIV. yüzyıl), *Ahlâku's-saltana*⁵³ (İlhanlılardan Sultan Mehmet Hudabende adına).

Muhammed b. 'Alī b. Muhammedi's-Kâtibi'l-Semerķandī, *Ağrâzü's-siyāse fī 'ilmi'r-riyāse*.⁵⁴

Ca'fer b. İshak, *Mizānü'l-mülûki ve't-tavā'if*.⁵⁵

Yazarı bilinmiyen eserler :

*Halāşu'l-ümme fī ma'rifeti'l-e'imme*⁵⁵.

*Tuhfetü'l-vüzerā*⁵⁶.

⁵¹ *Zahîretü'l-mülük*, Topkapı Ktp., Mehmet Reşat No. 921; Süleymaniye Ktp., Lala İsmail No. 247; Ayasofya Ktp., No. 2871-2873. Gelibolulu Sururi Mustafa (Ö.H. 969 = M. 1561) çevirisi (H. 963 = M. 1555 de Şehzade Mustafa b. Süleyman emriyle), Topkapı Ktp., Revan No. 403; Mehmet Reşat No. 922; İst. Üniver. Ktp., No. 6957; Ayasofya Ktp., No. 2858. Zihni adlı birinin çevirisi (II. Selim zamanı), Nuruosmaniye Ktp., No. 3890. Mustafa Kâtip Abdullahoğlu çevirisi (H. 985 = M. 1577 de III. Murat için), Ayasofya Ktp., No. 2859. Mehmet b. Hüseyin çevirisi, *Hilyetü'l-mülük* (Sultan İbrahim adına, çeviren, eserin başına peygamberlerin, dört halifenin eshab ve evliyanın ahlakı hakkında da 2 bab eklenmiştir), Topkapı, Ktp., Hazine No. 360. İbrahim Bayburdi (Ö. H. 1089 = M. 1678) çevirisi, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail No. 244.

⁵² *Tuhfe-i Mahmüdiyye*, Topkapı Ktp., Emanet Hazinesi No. 1342; Ayasofya Ktp., No. 2855 (yazarın el yazısıyla). Türkçe çevirisi, Mehmet Muhteşem Şabanzade (Ö. H. 1104 = M. 1692), *Tuhfe-i Muḥmūd-ı Muhteşem*, İstanbul 1285.

⁵³ *Ahlâku's-saltana*, Nergisi Mehmet (Ö. H. 1044 = M. 1634) tarafından genişletilerek çevrilmiştir, *Kānūnu'r-reşād*, hamsesi arasında basılmıştır, Mısır Bulak 1255; başka basmaları da vardır. Yazmaları: Topkapı Ktp., Revan No. 417; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1912. Kavalalı Hüseyin Kâzım da Türkçeye çevirip Abdülaziz'e sunmuştur, Topkapı Ktp., Mehmet Reşat No. 925.

⁵⁴ *Ağrâzü's-siyāse*, Ayasofya Ktp., No. 2844 (sonu eksik).

⁵⁵ *Mizānü'l-mülük*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1907.

⁵⁶ *Halāşu'l-ümme*, Ayasofya Ktp., No. 2876 (bu ad altındaki Arapça eserden ve çevirisinden yukarıda bahsedildi).

TÜRLÜ ÇEVİRİLER :

Türkçeye çevrilmiş şu dört eserin asılları hakkında bilgi edinilemedi:

Ebu'l-kâsım Haşîrî, *Naşihat-nâme*⁵⁸ (memleket yönetimine dair Sultan İbrahim b. Mes'ud Gaznevi'ye övütler).

Mehmet Sinobî, *Siyâset-nâme*⁵⁹ (Minkarizade Dede adında birinin Arapça eserinden çeviri).

Hasan Beyzade Ahmet (XVII. yüzyıl ortalarında), *Uşûlü'l-hikem fî nizami'l-ümem*⁶⁰ (İbnü'l-Hâtîb Kâsım'ın *Ravzatü'l-ahyâr*'ından bazı bölümler özet olarak alınmıştır), Güzelce Ali Paşa (Ö. H. 1030 = 1620) adına, (1 başlangıç, 4 fasıl, 1 sonuç. Eserin sonunda yazarın manzum bir Hasb-ı hali vardır).

Şanizade Ataullah (Ö. H. 1242 = M. 1826), *Ḳavânînü'l-'asâkiri'l-cihâdiyye*,⁶¹ ya da *Tedbîrü'l-memâliki ve'l-cihâd* (Fransızcadan genişletilmiştir), yazıldığı tarih : H. 1221 = M. 1806.

TÜRKÇE ESERLER :

Yusuf Has Hacib, Balasagonlu, *Ḳutadḡu Bilig*⁶² Karahanlılardan Tafkaç Bogra Karahan Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan Karahan adına H. 462 = M. 1069 da yazılmıştır.

Şeyhoḡlu Mustafa, *Kenzü'l-kübera*⁶³, yazıldığı tarih : H. 803 = M. 1400 (4 bölüm; padişahların gidişi, melikler ve ulu beyler derneği vezir ve naiblerin gidişi, bilginlerin, kadıların, vezirlerin halleri)

II. Murat, *Naşihat-ı Sultân Murat*⁶⁴ (oḡlu Fatih'e övütler)

⁵⁷ *Tuhfetü'l-vüzerâ*, Nuruosmaniye Ktp., No. 2295.

⁵⁸ *Naşihat-nâme*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2748.

⁵⁹ *Siyaset-name*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6995.

⁶⁰ *Uşûlü'l-hikem*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6944.

⁶¹ *Ḳavânînü'l-'asâkiri'l-cihâdiyye*, İstanbul 1231.

⁶² *Ḳutadḡu Bilig*, Uygurca nüshası Viyana'da; Arap harfleriyle yazılmış bir nüshası Türkistan'da Fergana'da; Arap harfleriyle yazılmış başka bir nüshası Kahire'de. Her üç nüshanın tıpkı basımı, İstanbul 1942-1943, metin, İstanbul 1947, TDK yayımı. Hazırhyan, Reşit Rahmeti Arat. Bugünkü Türkçeye çevirisi, Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1959 TTK yayımı.

⁶³ *Kenzü'l-küberâ*, (bk. *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 122; Fuad Köprülü, *Türkiyat mecmuası*, c. 2, s. 429.

⁶⁴ *Naşihat-ı Sultân Murat*, Topkapı Ktp., Revan No. 407.

Kasım b. Seydi El Hafız Ankarî, *Enisü'l-celis* ⁶⁵ (padişahlara övütler). II. Murat'a sunulmuştur.

Hacıoğlu Hüsamettin, *Miftāhu'l-'adl* ⁶⁶ (Çağatayca) Şehzade-i muazzam Timur Beğ adına.

Derviş Mehmet (papazdan dönme), *Risāle* ⁶⁷, yazıldığı tarih : H. 926 = M. 1519 (Padişahların zulmü ve adaleti hakkında şeyhin kerametleri).

İbni İsa Saruhani Akhisarlı (Ö. H. 967 = 1559), *Rümüzü'l-künūz*, ⁶⁸ (padişahlara, vezirlere övütler; şehzadeler, lalalar, müftüler, kazaskerler, kadılar, beylerbeyleri, sancakbeyleri, bendeler, şeyhler).

Lûtfi Paşa (Ö. H. 961 = M. 1553), *Āşaf-nāme* ⁶⁹ (atvar ve ahlâk-ı vezir-i a'zam, tedbir-i sefer, tedbir-i hazine, tedbir-i reaya).

Zaifî Pir Mehmet b. Evrenos b. Nurettin, *Gülşen-i mülük*, ⁷⁰ yazıldığı tarih : H. 964 = M. 1559 (padişahlara nasihat ve bu konu ile ilgili hikâyeler).

Mustafa Âli Gelibolulu (Ö. H. 1008 = M. 1599), *Naşihatü's-salātîn*, ⁷¹ yazıldığı tarih : H. 989 = M. 1581, Halep (I başlangıç, 4 bölüm, I sonuç; başlangıçla I. bölümde padişahların yapmakla yükümlü olduğu işler; II. bölümde kanun dışı meydana çıkan devrimler; III. bölümde yakışıksız bazı hallerden dolayı cumhurun aczi anlatılmaktadır; IV. bölümde ise yazar uğradığı haksız işlerden bahsetmekte, sonunda da faydalı bazı övütler vermektedir). *Fuşülü'l-halli ve'l-'akd ve uşülü'l-harci ve'n-nakd*, ⁷² yazıldığı tarih : H. H. 1007 = M. 1598 (III. Mehmet za-

⁶⁵ *Enisü'l-celis*, Berlin Devlet Ktp., No. 256. Wilhelm Pertsch, *Die türkischen Aandschriften der Königlichen Bibliothek*, Berlin 1889. Bk. Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, *Türklerde İctimaiyat tarihçesi ve Ziya Gökalp*, İş mecmuası, İstanbul 1934, yıl 1, sayı 3-4, s. 151 ve 167.

⁶⁶ *Miftāhü'l-'adl*, bir nüshası bendeki yazmalar arasında.

⁶⁷ *Risāle*, bir nüshası bendeki yazmalar arasında.

⁶⁸ *Rümüzü'l-künūz*, Ankara Genel Ktp., No. 811/1.

⁶⁹ *Āşaf-nāme*, basılmıştır; yazmaları: Topkapı Ktp., Hazine No. 377, 379; Mehmet Reşat No. 914; Yeniler No. 136; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 186; Bayezit Ktp., Veliyyettin No. 1963.

⁷⁰ *Gülşen-i mülük*, Topkapı Ktp., Revan, No. 822 (Külliyatı içinde, v. 160 b-168 b); Nuruosmaniye Ktp., No. 4168, 4169.

⁷¹ *Naşihatü's-salātîn*, Topkapı Ktp., Revan No. 406; Yeniler No. 1778; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 4098 (v. 163 b-201 b); Süleymaniye Ktp., Husrev Paşa No. 311.

⁷² *Fuşülü'l-halli ve'l-'akd*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6956; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1803/2, 2067 (mecmua içinde, katalogda *Atvar-ı devlet* adıyla kayıtlıdır; mecmuanın sonunda Koçu Beyin risalesi vardır).

manında düzenin bozulması üzerine kaleme alınmıştır; uzun bir önsöz ile 32 fasıldır; hicretten beri 1000 yıl içinde kurulan devletlerin yıkılması nedenlerini anlatmaktadır).

Nev'i Yahya, Malkaralı (Ö.H. 1007 = M. 1598), *Fazâ'ilü'l-vüzerâ ve Haşâ'ilü'l-ümerâ*.⁷³

Mehmet Şerif, Esat Efendizade, Şeyhulislâm (Ö.H. 1024 = M. 1615), *Fuşülü'l-ārâ fî şâni'l-mülûki ve' l-vüzerâ*⁷⁴ (yazar "nâhillere vezaret verilmesinden şikâyet ediyor).

Kâtibî Sadık (I. Ahmet zamanı), *Gencîne-i 'adâlet*.⁷⁵

Mehmet b. Hüsamettin Amasi (Ö. H. 1033 = M. 1623), *Mir'âtü'l-mülûk*.⁷⁶

Abdülmecit Sivasî, Şeyhî (Ö. H. 1049 = 1639), *Naşâyıhu'l-mülûk*⁷⁷, yazıldığı tarih : H. 1013 = M. 1604 (I. Ahmet adına).

Nergisi Mehmet Bosnalı (Ö. H. 1044 = M. 1634), *El Vasfü'l-kâmil fî ahvâli'l-vezîri'l-'âdil*⁷⁸ (yazar Banaloka hâkimi iken Budin valisi Murteza Paşa hakkında 5 vasıf üzerine kaleme almıştır).

Abdurrahman Yüsri, Kebirizade (I. Mustafa zamanı), *Naşihâtü'l-mülûk*.⁷⁹

Pertevisi Ali (Ö. H. 1076 = M. 1665), *Rebî'u'l-mülk ve Âdâbü sülûki'l-mülûk*⁸⁰ (II. Osman adına).

Sarı Abdullah (Ö. H. 1071 = M. 1660), *Tedbîrü'n-neş'eteyn ve İşlâhü'n-nüşateyn*⁸¹ (sultanlara övütler, 15 bölüm). *Naşihatü'l-mülûk terğîbe'n li hüsnî's-sülûk*⁸² (genel ahlâk ile ilgili övütler olmakla birlikte, içinde padişahlara övütler de vardır. Yazar "Adl ü ihsana terğîb ve zulm ü tугyandan terhib olunduğuna binaen" bu adı verdiğini söylüyor).

⁷³ *Fazâ'ilü'l-vüzerâ*, Ayasofya Ktp., No. 2893.

⁷⁴ *Fuşülü'l-ārâ*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6938.

⁷⁵ *Gencîne-i 'adâlet*, Topkapı Ktp., Bağdat No. 348; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 3319.

⁷⁶ *Mir'âtü'l-mülûk*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1890.

⁷⁷ *Naşâyıhu'l-mülûk*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, No. 1613.

⁷⁸ *El Vasfü'l-kâmil*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1818.

⁷⁹ *Naşihatü'l-mülûk*, Nuruosmaniye Ktp., No. 4346.

⁸⁰ *Rebî'u'l-mülk*, Nuruosmaniye Ktp., No. 2385.

⁸¹ *Tedbîrü'n-neş'eteyn*, Topkapı, Emanet Hazinesi No. 1359; İst. Üniversi. Ktp., Ty. No. 2666; Süleymaniye Ktp., Aşir Ef. No. 445; Nafiz Paşa No. 372; Resülküttap, No. 445; Bayezit Ktp., Veliyyettin No. 1941.

⁸² *Naşihatü'l-mülûk*, Topkapı Ktp., Emanet Hazinesi No. No. 1323; Mehmet Reşat No. 923; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2715; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1910; Nuruosmaniye Ktp., No. 2638; Bayezit Ktp., Veliyyettin No. 1977; Millet Ktp., Pertevisi

Abdullah Mahir, *Enisü'l-mülük*,⁸³ yazıldığı tarih : H. 1115 = M. 1703, III. Ahmet'in tahta çıktığında (yazar *Et Tibrü'l-mesbük, Ahlāk-ı Muhsinî, Zahiretü'l-mülük* gibi eserlerden faydalandığını söylüyor).

Defterî Mehmet Paşa, Kavalalı (Ö. H. 1129 = M. 1716), *Naşâyıhu'l-vüzerâ'i ve'l-ümerâ*,⁸⁴ (sadrazamların ahlâkı ve görevleri, menâsıp halleri ve rüşvetin zararları, defterdarlar ve hazine ile ilgili işler, yeniçeriler, reaya, seraskerlere düşen görevler, hasislik, cömertlik, hırs, haset, alçak gönüllülük, iyi ve kötü huylar, sadık dost, çekiştirmenin kötülüğü, zeamet ve timar).

İsmail Hakkı Bursalı (Ö. H. 1137 = M. 1724), *Sülükü'l-mülük*⁸⁵ (padişahlara övüt), Vezir Ali Paşa'ya sunulmuştur.

Nahifi Süleyman (Ö. H. 1151 = 1738), *Naşihatü'l-vüzerâ*.⁸⁶

Ebu Âdem Dede Hatem, Akovalzade (Ö. H. 1168 = 1754), *Minhâcü'l-ümerâ fî ahvâli's-salâtini ve l'-vüzerâ*.⁸⁷

Haşmet (Ö. H. 1182 = M. 1768), *İntisâbü'l-mülük*,⁸⁸ III. Mustafa adına.

Pirizade, (hangi Pirizade olduğu belli değil), *Kitâbü's-siyâse*⁸⁹. (Atvâr-ı hamse : Harp ve ganim, komşu devletlerle iyi münasebet, umur-ı maişet ve içtimaiyat ve iç yönetim, bizden önce gelenlere

Paşa No. 339; Ragıp Paşa Ktp., No. 970. Eser Osmanzade Taip Ahmet (Ö. H. 1136 = M. 1723) tarafından vezir İbrahim Paşa için *Telhîsü'l-hikem* adı altında özetlenmiş ve basılmıştır. Yazmaları : Topkapı Ktp., Revan No. 383; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 9592; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1908.

⁸³ *Enisü'l-mülük*, Topkapı Ktp., Revan 414.

⁸⁴ *Naşâyıhu'l-vüzerâ'i ve'l-ümerâ*, Walter Livingston Wright tarafından İngilizceye çevrilip metniyle birlikte bastırılmıştır, Amerika 1935. Yazmaları: İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6962, 9706; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1830, 1854. Bu eser kaynaklarda da Defterî Mehmet Paşa'nın olarak gösterilir. Ancak Muhsinzade Mehmet Paşa'nın da olabilir. Nitekim Topkapı Ktp., Revan No. 1611, Hazine No. 380, Yeniler No. 4042 ve İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2733 de kayıtlı *Risâle fî nizâmi'd-devle* başlıklı nüshalar da, Defterî adına kayıtlı nüshaların aynıdır; fakat Muhsinzade'nin olarak görünmektedir.

⁸⁵ *Sülükü'l-mülük*, Topkapı Ktp., Emanet Hazinesi No. 1330; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2747.

⁸⁶ *Naşihatü'l-vüzerâ*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 3219 (külliyyatı içinde); Süleymaniye Ktp., Hamidiye No. 252.

⁸⁷ *Minhâcü'l-ümerâ*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 1997.

⁸⁸ *İntisâbü'l-mülük*, Mısır, Bulak 1257 (divanının sonunda); yazması, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 1689.

⁸⁹ *Kitâbü's-siyâse*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2698.

uymak, ahlak ve içtimaiyat ve siyasete dair övütler. Yazar Kâtip Çelebi'nin eserinden faydalanmış).

Ömer Faik, *Nizâmü'l-'atîk fî'l-bahri'l-'amîk*,⁹⁰ yazıldığı tarih : H. 1219 = M. 1804.

Edip Mehmet Emin b. Ali (Ö. H. 1216 = M. 1801), *Ravzatü'l-hikem fî'l-ahlâki'l-ümem*,⁹¹ yazıldığı tarih : H. 1209 = M. 1794.

Naili Seyyit Mehmet (II. Mahmut zamanı), *Mir'âtü'n-nizâm fî devleti'l-fihâm*.⁹²

Şakir, *Teşrifâtü'd-düvel*,⁹³ yazıldığı tarih : H. 1261 = M. 1845.

Seyyit Mehmet Münip, Dervişzade, *Tuhfetü'l-mülük fî irşâdi's-sülük*.⁹⁴

Vahidi, *Tecâribü'l-insân*⁹⁵ (padişahlara ahlâkî övütler).

Şeyh Osman b. Ali, *Umürü'l-ümerâ*.⁹⁶

El Hac Ahmet Giritli, Mısır kadısı, *Naşihat-nâme*⁹⁷ (siyaset-i şer'iyeye).

İshak, *Risâle fî âdâbi hıdmeti's-sultân*.⁹⁸

Mahir Ubeydullah, *Enîsü'l-mülük*.⁹⁹

Mahmut Hamdi, *Esrâr-ı siyâsiyât*¹⁰⁰.

Yazarı bilinmeyen eserler :

*Hırzû'l-mülük*¹⁰¹, (Padişahlar, büyük vezirler, Beylerbeyleri, binler, şeyhler, seyyitler, defterdarlar vb. hakkında), IV. Murat'a sunulmuştur.

*Risâle*¹⁰², (siyaset-i medeniyye hakkında) I. Abdülhamid'e sunulmuştur.

⁹⁰ *Nizâmü'l-'atîk*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 5836.

⁹¹ *Ravzatü'l-hikem*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1860.

⁹² *Mir'âtü'l-nizâm*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2738.

⁹³ *Teşrifâtü'd-düvel*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2689.

⁹⁴ *Euhfetü'l-mülük*, basılmıştır; yazması. Valide Camii Ktp., No. 328-330.

⁹⁵ *Tecâribü'l-insân*, Topkapı Ktp., Mehmet Reşat No. 918.

⁹⁶ *Umürü'l-ümerâ*, Süleymaniye Ktp., Fatih No. 4188.

⁹⁷ *Naşihat-nâme*, Topkapı Ktp., Hazine No. 393.

⁹⁸ *Risâle*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2721.

⁹⁹ *Enîsü'l-mülük*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2714.

¹⁰⁰ *Esrâr-ı siyâsiyât*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 4429.

¹⁰¹ *Hırzû'l-mülük*, Topkapı Ktp., Revan No. 1612; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 4657.

¹⁰² *Risâle*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6950.

Tedbirât-ı devlet Umûr-ı saltanat ¹⁰³.

Risâle fî tedbiri-l-mülûk ¹⁰⁴.

Naşâyıhu'l-mülûk ¹⁰⁵.

Tuhfetü'l-mülûk ¹⁰⁶ (devlet yönetimi hakkında padişaha övütler).

Naşihatü'l-mülûk ¹⁰⁷.

Risâle ¹⁰⁸ (umur ve adab-ı vezarete dair).

Risâle ¹⁰⁹, (siyasete dair).

Risâle ¹¹⁰ (esas-ı umur-ı devlete dair).

SİYASET - NAMELERE EK İSLÂHAT DİLEKLERİ

Devlet yönetimi, yurt güvenliği, resmî örgütlerin durumu ve düzeni konularını ele alan bazı eserler de vardır ki, bunlar da bir ek olarak siyaset-namelere katılabilir.

Kuruluşundanberi hızla gelişen Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyılda üç kıt'a üzerinde yayılıp genişledikten sonra bir duraklama devrine girmiş, büyük emeklerle kazanılan ülkeler birer birer elden çıktığı gibi, kötü yönetim yüzünden düzen bozulmuş, yurt içinde de kargaşalıklar baş göstermişti. Koca İmparatorluğu çöküntüye sükürliyen bu durum, yurtseverleri acı acı düşündürmüştü, çareler aramağa götürmüştü.

Başta padişahlar olmak üzere devlet adamlarının keyfe göre yönetimi, kanunların kötü uygulanması, yeniçeri ocağının çığırından çıkıp iç ve dış güvenliği sarsan başıbozuk bir sürü halini alması, vezirlerin birbirine düşmesi, hazinenin israfı, reayanın bakımsızlığı, timar ve zemet sahiplerinin durumu, bu halin başlıca nedenleri arasında yer alır.

Zaman zaman ordunun savaşlarda uğradığı bozgun, sık sık ortaya çıkan kanlı ayaklanmalar sonunda bozulan düzeni yeniden kurmak,

¹⁰³ *Tedbirât-ı devlet*, Süleymaniye Ktp., Husrev Paşa No. 933.

¹⁰⁴ *Risâle*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1846.

¹⁰⁵ *Naşâyıhu'l-mülûk*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. 1912.

¹⁰⁶ *Tuhfetü'l-mülûk*, Topkapı Ktp., Hazine No. 385.

¹⁰⁷ *Naşihatü'l-mülûk*, Nuruosmaniye Ktp., No. 2637.

¹⁰⁸ *Risâle*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 1423.

¹⁰⁹ *Risâle*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 4816.

¹¹⁰ *Risâle*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6970.

orduda, yönetimde ve çeşitli konularda gereken tedbirleri almak zorunluğa kaçınılmaz hale gelmiştir.

Devlet adamlarıyla bazı fikir ve kalem sahipleri tarafından yazılan bu eserler, belirli bir dönemde geçen olaylara dayandığından, tarihî eserler arasında yer alırsa da, devlet işlerini gözönünde tutarak yol gösterdiği, övütlerde bulunduğu için konumuzla da ilgisi vardır.

Bu eserlerin başlıca özelliği, genel ahlâk kurallarına dayanmakla birlikte, asıl yurdun belli başlı derdleri üzerinde durması, gerçeğe uyması, yaranmak ya da bir eser vücuda getirmek amacıyla değil, yurtsever düşünce ile kaleme alınmış olmasıdır.

Gerçi, siyaset-namelerde de yer yer tarihî olaylara, yurt dâvalarına değinildiği olur. Buna karşılık, islâhat lâyhalarında da genel düsturların yer aldığı görülür. Fakat bu gibi eserler başka bir özellik taşır. Amaç, Osmanlı İmparatorluğu'nun, başta padişah olmak üzere korunması, yurdun kalkınması, eski zafer günlerine yol açılmasıdır.

ESERLER VE LÂYİHALAR :

Bu konu ile ilgili başlıca eserler ve lâyhalar şunlardır :

Yazarı bilinmiyen *Kitâb-ı Müstetâb*¹¹¹ (12 fasıl, şu bahisler ele alınmıştır : III. Murat zamanında ve sonra devlet yönetiminin bozulması, dirliklerin dağıtımındaki yolsuzluklar yüzünden hazineye dengenin bozulması, sadrazamların dirlik, timar ve terakki vermekteki bağımsızlıklarını kötüye kullandıkları, bu halin rüşvete yol açtığı, devşirmeler için hazırlanan kanunun açıklanması, kanunun sonraları nasıl bozulduğu, yeniçerilerin acemi oğlanların, timar ve zeamet sahiplerinin ve nizamlarının bozulması, yeniçerilerin sefere çıkmaları hakkındaki nizamın bozulması, vezirlik makamlarının yeteneksiz kişiler elinde kaldığı, adaletin kalktığı, bu yüzden yönetimin ve iktisadi durumun bozulduğu, rüşvetin alıp yürüdüğü, bu halin devlet yönetimini bozduğu, kapı ağalığı görevi, padişahların adaleti, bu yolsuzlukların düzeltilmesi için gereken tedbirler).

Yazar başta : “Fi zamaninâ hâzâ sadır olan ahval-i âlem ve mütebadir olan ef'al-i benî âdem, ki nizam-ı âleme ihtilâl ve reaya vü berayaya infial virmişdür; ana bais ü bâdi ne veçhile olmuştur ve şimden sonra girü tedbir ü tedarüki ne üslûb üzre görülmesi münasibdür” cümlesiyle

¹¹¹ *Kitâb-ı Müstetâb*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, No. 983.

esere giriyor. II. bölümde de bu nasihat-nameyi Allah rızası ve padişahı sevdiği için yazdığını söylüyor. Her şeyden önce padişahın danışmaya değer vermesini, adaletle hükmetmesi gerektiğini anlatıyor.

Yazarın bilinmiyen *'Arîza*,¹¹² III. Murat'a sunulmuştur.

Yazarı bilinmiyen *Tedmîr-i Celâleyn der 'ahd-ı sultân Ahmet Hân*¹¹³ (içinde III. Murat'a bir arize vardır, önemlidir).

Kâfi Hasan, Akhisari-i Bosnavi, *Uşûlü'l-hikem fî terceme-i Nizâmî'l-âlem*,¹¹⁴ yazıldığı tarih : H. 1005 = M. 1596 (yazar Eğri seferinde bulunarak "nizam-ı âleme müteallik" Arapça bir eser yazmış, sonra kendi eserini Türkçeye çevirmiş, 980 yılında memleketin düştüğü durumun nedenlerini araştırarak, "umur-ı nâsı ehil olanlara virmeyüp, masâlih ve menâsıbı nâehle virmeyi" bu durumun nedeni olarak göstermektedir).

Veysi, Alaşehirli (Ö. H. 1037 = M. 1627), *Hvâb-nâme*¹¹⁵ (hiçbir zaman "alemin ma'mur u abadan" olmadığını örneklerle anlatıyor).

Koçu Bey, Göriceci, *Telhîşât der ahvâl-i âlem-i Sultân Murat Hân*¹¹⁶ yazıldığı tarih : H. 1041 = M. 1631.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa (Ö. H. 1053 = M. 1644), *Lâyîha*¹¹⁷, Sultan İbrahim'e sunulmuştur.

Kâtip Çelibi (Ö. H. 1067 = M. 1656), *Düstürü'l-âmel li işlâhi'l-halel*.¹¹⁸

Abdullah Budinli, *Nizâm-ı devlet şerhi*,¹¹⁹ IV. Mehmet zamanı (Budin şehrini Macarlar aldıktan sonra yazılmıştır).

Yazarı bilinmiyen *Naşihatü'l-mülük*,¹²⁰ II. Mustafa zamanı, H. 1109 = M. 1697 tarihinde yapılan barış gereğince "vaki" olan tagayyü-rat ve halel ü zelev ve küffar istilâsına bais" nedenler).

¹¹² *'Arîza*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 2236/2.

¹¹³ *Tedmîr-i Celâleyn*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 2236/1.

¹¹⁴ *Uşûl-hikem*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 3658; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1823; Husrev Paşa No. 291, 292, 292 mükerrer; Bayezit Ktp., No. 5172 (katalogda yanlış olarak *Târîh-i Seferi-i Eğri* diye kayıtlıdır); Nuruosmaniye Ktp., No. 2272; Atıf Ef. Ktp., No. 1726.

¹¹⁵ *Hvâb-nâme*, basılmıştır.

¹¹⁶ *Telhîşât*, basılmıştır; yazmaları: İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6949; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 2237.

¹¹⁷ *Lâyîha*, bk. Faik Reşit Unat, *Tarih vesikaları*, 1942, c. 1, sayı 6.

¹¹⁸ *Düstürü'l-âmel*, basılmıştır; yazması, Nuruosmaniye Ktp., No. 4075/2.

¹¹⁹ *Nizâm-ı devlet şerhi*, Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1865.

¹²⁰ *Naşihatü'l-mülük*, Nuruosmaniye Ktp., No. 2637.

Yazarı bilinmeyen *İşlâhât takrîri*,¹²¹ II. Ahmet zamanı.

Hacı Ali Paşa Canikli, *Tedbîr-i cedîd-i nâdir*,¹²² yazıldığı tarih : H. 1190 = M. 1776, I. Abdülhaimt'e sunulmuştur. (H. 1182 = M. 1768 tarihinde Bağdat taraflarında başgösteren ayaklanma dolayısıyla alınan tedbirlerden ve memleketin islâhı çarelerinden bahseder).

İbrahim Müteferrika (Ö.H. 1157 = M. 1744), *Uşûlü'l-hikem fî Nizâmi'l-ümem*¹²³ (1143 ayaklanmasında basımevinin yıkılması üzerine kaleme alınmıştır. İki bölümdür. I. bölümde, hükümdarların gerekliliği, devlet kurallarını koymakta bilginlerin düşünceleri, devletin türlü kurumlarındaki düzenle ilgili ihtiyaçlar, önceki hükümdarların tutumu, askerlerin durumu ve çarpışmalar anlatılmakta, özellikle askerî örgütlerde düzenden doğacak faydalar üzerinde durulmaktadır. II. bölüm ise coğrafyanın faydaları hakkındadır).

Resmî Ahmet (Ö. H. 1193 = M. 1779,) *Lâyihâ*.¹²⁴

Koca Sekbanbaşı (Ö. H. 1223 = M. 1808), *Hulâsatü'l-keâm fî reddi'l-'avâm*¹²⁵ (IV. Mustafa'ya sunulmuştur).

Mehmet Emin Behiç (Ö. H. 1224 = M. 1818), *Sevânihu'l-levâiyh*,¹²⁶ III. Selim'e sunulmuştur.

Defterdar Şerif Mehmet, *Nizâm-ı devlet hakkında mu'tâla'ât*,¹²⁷ III. Selim'e sunulmuştur.

Tatarcık Abdullah, *Nizâm-ı devlet hakkında mu'tâla'ât*¹²⁸, III. Selim'e sunulmuştur.

Mehmet b. Ali Birgivi, *Qavlü's-sedîd fî uşûli nizâmi'l-cedîd*.¹²⁹ III. Selim zamanı.

¹²¹ *İşlâhât takrîri*, bk. Faik Reşit Unat, *Tarih vesikaları*, 1941, c. 1, sayı 2.

¹²² *Tedbîr-i cedîd*, Topkapı Ktp., Hazine No. 378, 387; Emanet Hazinesi No. 1444, 1445; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 9728; Süleymaniye Ktp. Esat Ef. No. 1821, 1855.

¹²³ *Uşûlü'l-hikem*, İstanbul Müteferrika basımı 1144; yazması, İst. Üniver, Ktp., Ty, No. 6997.

¹²⁴ *Lâyihâ*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6930, v 194 den.

¹²⁵ *Hulâsatü'l-keâm*, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, İstanbul 1332, yıl 7, formalar halinde eklenmiştir.

¹²⁶ *Sevânihu'l-levâiyh*, Topkapı Ktp., Hazine No. 370, sonu eksik.

¹²⁷ *Nizâm-ı devlet*, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, İstanbul, 1332, yıl 7, sayı 38 vd.

¹²⁸ *Nizâm-ı devlet*, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, İstanbul, 1333, sayı 41, 42, 43; yazması, Topkapı Ktp., Hazine, No. 376; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6930, v. 199 dan.

¹²⁹ *Qavlü's-sedîd*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 1995.

*Lâyihât fi Nizâmi'd-düvel*¹³⁰ (III. Selim'e sunulmak üzere H. 1207 = M. 1792 tarihinde Yusuf Paşa, Rumeli kazaskeri Abdullah, Reşit Paşa, Defterdar Şerif, Reisülküttap Abdullah, Mustafa Reşit, Ali Raik vb. tarafından yazılan lâyhalar bir mecmuada toplanmıştır).

Keçecizade İzzet Molla (Ö. H. 1245 = M. 1829), *Lâyihâ*¹³¹ (İslâh-ı nizam-ı devlete dair), II. Mahmut'a sunulmuştur (1 başlangıç, 12 bölüm ve 1 sonuç).

Ragıp, *İşlâhât lâyihası*¹³², II. Mahmut zamanı.

Yazarı bilinmiyen *Risâle*¹³³, (İslâh ve esbab-ı baka-yı devlete dair, padişah için).

Yazarı bilinmiyen *Lâyihâ*¹³⁴ (Tedbîr-i umûr-ı devlete dair).

Akif Paşa (Ö. H. 1261 = 1845), *Tabşıra*¹³⁵, yazıldığı tarih : 1252 = M. 1836 (Eser bir islâhat lâyihası değildir. Pertev Paşa'ya karşı kaleme alınmış olmakla birlikte, II. Mahmut zamanında İmparatorluğun durumunu, elçilerin takındığı tavır ve oynadıkları rolü göstermesi bakımından önemlidir; yarım kalmıştır).

Pertev Paşa, Darıçalı (Ö. H. 1253 = 1837) *Lâyihâ-i İttihâdiyye*¹³⁶.

*Hatt-ı Hümayûn*¹³⁷ (İzzet Molla ve asakir-i mansure hakkında).

*Hatt-ı Hümayûn*¹³⁸ (Tanzimatın ilânı hakkında).

*Lâyihâ ve kânûn*¹³⁹ (Tanzimattan sonra rüşvetin kaldırılması hakkında).

¹³⁰ *Lâyihât*, Topkapı Ktp., Yeniler No. 4050; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1887. Nizam-ı cedid'e dair layihalar için bk. Enver Ziya Karal, *Tarih vesikalari*, 1942, c. I, sayı 6, 8, 11, 12.

¹³¹ *Lâyihâ*, Topkapı Ktp., Yeniler No. 2408; İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2679.

¹³² *İşlâhât lâyihası*, bk. Enver Ziya Karal, *Tarih vesikalari* 1942, c. I, sayı 5.

¹³³ *Risâle*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 798.

¹³⁴ *Lâyihâ*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6925.

¹³⁵ *Tabşıra*, 5 kere basılmıştır; son iki basımı, İstanbul Ebüzziya Mat. 1300, 1305; yazması İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6991.

¹³⁶ *Lâyihâ-i İttihâdiyye*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 6993.

¹³⁷ *Hatt-ı Hümayûn*, bk. İhsan Sungu, *Tarih vesikalari*, 1942, c. I, sayı 3.

¹³⁸ *Hatt-ı Hümayûn*, bk. *Tanzimat*, İstanbul 1940, Maarif Mat. (100. yıl dönümü münasebetiyle yayınlanan, bu konuda hazırlanmış türlü incelemelerden toplanmış eser.)

¹³⁹ *Lâyihâ ve kânûn*, bk. Enver Ziya Karal, *Tarih vesikalari* 1941, c. I, sayı 1.

AÇIKLAMALAR :

1 — Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme alınmış siyaset-nameler sayılamıyacak kadar çoktur. Kaynaklarda birçok kitap adları da kayıtlıdır. Fakat bunların nerede bulunduğu, basılıp basılmadığı gösterilmemiştir. Biz burada ancak yazmaları kitaplarımızda bulunanlarla, basılmış olanları aldık. Meselâ Süyuti'nin Arapça *Ādābü'l-mülūk*, Handmir'in Farsça *Düstürü'l-vüzerā*, Tezkireci Ca'fer İyani'nin Türkçe *Nasāyihu'l-mülūk*, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin *Nasāyihu'l-mülūk* adlı eserleri kaynaklarda geçer. Fakat görmediğimiz ve basılıp basılmadıklarını bilmediğimiz için almadık.

2 — Kronolojik sıra izlenmiştir. Ancak yazarlarını tanımadığımız, yazdıkları tarihi bilmediğimiz eserler oranlamalı olarak sıraya alınmıştır.

3 — Nüshalarda yazarı kayıtlı olmıyan eserler bahislerin sonuna bırakılmıştır. Bu eserlerin bazısı, aynı adı taşıyan ve yazarı bilinen eserlerin başka nüshaları da olabilir.

4 — Kaydettiğimiz eserlerin bazılarının yabancı kitaplarda da nüshaları vardır. Burada yalnız Türkiye kitaplarında bulunan nüshalar tesbit edilmiştir. Ancak Türkiye'de nüshası bulunmıyan bir iki eserin yabancı kataloglardaki numaraları gösterilmiştir.

5 — Kitap adları transkripsiyonla tesbit edilmiştir.

6 — Yazarlardan, yalnız Arap ve İranlı olanların adları transkripsiyonla tesbit edilmiş, Türk adlarında transkripsiyon kullanılmamıştır. Bundan başka, Türk adları bugünkü söylenişe göre yazılmıştır : Şemsettin Mehmet gibi. Bu ad, Arap ve İranlı yazarlardan birinin olunca, Şemsü'd-din Muhammed şeklinde tesbit edilmiş, hem de transkripsiyonla belirtilmiştir.